

Kəmalə Yusifova
Bakı Mühəndislik Universiteti

QƏHRƏMANLIQ DASTANLARI PEDAQOJİ FİKRİN ENERJİ QAYNAĞI KİMİ

Açar sözlər: *xalq pedaqogikası, dastan, epos, "Koroğlu", "Qaçaq Kərəm", "Qaçaq Nəbi", "Qara Tanrıverdi", tərbiyə*

Keywords: *folk pedagogy, saga, epic, "Koroglu", "Qachaq Kerem", "Qachaq Nabi", "Qara Tanriverdi", education*

Ключевые слова: *народная педагогика, saga, эпос, «Кероглу», «Гачаг Керем», «Гачаг Наби», «Кара Танриверди», просвещение, источник энергии, нравственно-воспитательная цель*

Məsələnin qoyuluşu: Qəhrəmanlıq dastanları və milli-mənəvi dəyərlər

İşin məqsədi: Xalq dastanlarında milli-mənəvi dəyərlərin ifadəlilik və özü-nəməxsusluq məqamlarını təhlil etmək, mahiyyətə yönəlik məsələ kimi nələrlə səciyyələnməsini aydınlaşdırmaq.

Qəhrəmanlıq dastanlarında tərbiyəvi ideyalar və onun ümumi sisteminin təhlilində keçən əsrin 80-ci illərindən sonrakı dövr xüsusi mərhələdir. "Yeddi dastan"[10], "Koroğlunun nəvələri" silsiləsindən çap olunan "Qaçaq Kərəm", "Qara Tanrıverdi", "Qaçaq Süleyman", "Hacı Tağı", "Qaraj Söyün", "Pəhləvan İsrail", "Qandal Nağı" və s. dastanların toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində görülən işlər mühüm dəyər qazanır. R.Rüstəmzadənin "El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında"[7], "Azərbaycan tarixi qəhrəmanlıq dastanları" [8] monoqrafiyaları bu baxımdan problemin öyrənilməsinə olan marağın güclənən istiqamətdə gedişidir. P.Əfəndiyevin "Koroğlu – Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu kimi" (Bakı, 1954) dissertasiyası, F.Fərhadovun "Koroğlu" dastanının Zaqafqaziya versiyası" (1954) tədqiqatı qəhrəmanlıq dastanlarının öyrənilməsi sahəsində xüsusi önəm kəsb edir. Aşıq repertuarından yazıya alınan bu dastanlar əxlaqi-tərbiyəvi dəyərlərin təlqini, etnosun qəhrəmanlıq təsəvvürlərini ifadəsi baxımından əvəzsiz örnəklərdir. Məsələn, "Qaçaq Kərəm" Qəmli Hüseynin, "Qara Tanrıverdi" Aşıq Qədinin, "Hacı Tağı" Aşıq Əşrəf Rzayevin, "Qaraj Söyün" Aşıq Avılın, "Pəhləvan İsrail" Aşıq Çobanın, "Qandal Nağı" Aşıq Məhəmməd Rzayevin repertuarından yazıya alınmışdır.

Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin bütün görkəmli nümayəndələri bir qaynaq olaraq öz fikir və mülahizələrində xalq ədəbiyyatına, xalq pedaqogikasının dediklərinə sistemli şəkildə müraciət etmişlər. Mif, əfsanə, rəvayət, atalar sözü, məsəl, inam və etiqadlar, nağıllar, nəğmələr, laylalar, sınaqlar, oxşamalar, xalq mərasimləri (mövsüm və məişət mərasimləri), epos, dastan örnəkləri və s. əsaslı mənbə kimi bütün təhlillərin enerji qaynağı funksiyasını yerinə yetirmişdir. Mah-

mudbəy Mahmudbəyov, Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Əhməd Seyidov, Mehdi Mehdizadə, Mərdan Muradxanov, İsfəndiyar Vəlixanlı, Əliheydər Həşimov, Yusif Talıbov, Hüseyn Əhmədov, Abuzər Xələfov, Abbas İsmayılov, Sabir Şəfiyev, Əyyub Tağıyev, Həmzə Əliyev, Əhməd Kəlbəliyev, Bəşir Bəşirov, Hacı Abdullayev, Abdulla Mehrabov, Yəhya Kərimov, Əjdər Ağayev, Əmrulla Paşayev, Rəfiqə Mustafayeva, İramin İsayev, Vidadi Xəlilov, Akif Abbasov, Rüfət Hüseynzadə, Şamxəlil Məmmədov, Müseyib İlyasov, Fərrux Rüstəmov və başqaları araşdırmalarında xalq pedaqogikasını bir tərəf olaraq əsas götürmüş və ondan yararlanmaqla elmi-nəzəri qənaətlərini ümumiləşdirməyə çalışmışlar. Qəhrəmanlıq dastanları müstəvisində aparılan təhlillər, demək olar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları üzərində qurulmuşdur. Düzdür, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm” dastanları da bir qaynaq olaraq tezis, məqalə səviyyəsində özünə yer almış, ancaq geniş müstəvidə müxtəlif aspektləri ilə təhlil faktına çevrilməmişdir. “Xalq yaradıcılığı xalq pedaqogikasının ilk müjdəçisidir” tezisi bütün təhlillərin, demək olar, ana xəttini müəyyənləşdirir. Y. Talıbov, Ə. Ağayev, İ. İsayev, A. Eminov ali məktəblər üçün yazdığı “Pedaqogika” kitabında yazır: “Xalq pedaqogikasında olan qiymətli fikirlər həm də ailə tərbiyəsi, uşağın yaş xüsusiyyətləri, dövrləri və s. məsələləri əhatə edir. Bunları yalnız şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən deyil, tərbiyə məktəbi kimi istifadə olunan dastanlardan da öyrənmək mümkündür. Bu sırada “Kitabi-Dədə Qorqud” xüsusilə qiymətli abidədir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalq ədəbiyyatı və pedaqoji fikrinin ölməz incisidir” [9, s.30]. Ümumiyyətlə, bütün folklor nümunələri, eləcə də qəhrəmanlıq dastanları, doğurdan da təkcə bədii nümunə olaraq əhəmiyyət kəsb etmir, həm də tərbiyə məktəbi olma funksiyası ilə əbədiyaşarlıq qazanır. Xalq yaradıcılığı üzərində zaman-zaman təhlil aparən tədqiqatçıların bir qənaəti var, orada deyilir ki, ulularımız oğuldan, qızdan, ailədən gizlətdiklərini sözdən gizlətməyib, sözlü ədəbiyyat vasitəsilə onu yaşatmağa çalışmışlar. Bu baxımdan “Yaradılış”, “Şu”, “Ərqənəkən”, “Boz Qurd”, “Köç”, “Törəyiş”, “Uralbatır”, “Canqar”, “Boz yigit”, “Qırx qız”, “Manas”, “Alpamış”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Mehralı bəy”, “Qaçaq Kərəm”, “Qara Tanrıverdi”, “Qandal Nağı” və s. kimi möhtəşəm dastan abidələri sözün həqiqi mənasında tərbiyə məktəbidir. Xalq pedaqoji fikrinin tarixinin fundamental qaynaqlarıdır. Onların müxtəlif aspektlərdən təhlili ailə tərbiyəsi, yaş xüsusiyyətləri, şəxsiyyətin formalaşması, estetik və fiziki tərbiyə və s. bağlı tipoloji yanaşmaları gərəkli edir. Ə. Həşimov və F. Sadıqov “Azərbaycan xalq pedaqogikası” kitabında bu məsələlərin tarixi dinamikasını və genetik məzmununu açmaq istiqamətində epik, lirik, dramatik folklor örnəklərindən çıxış etməklə sistemli təhlillərə üstünlük vermişlər. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, “nəsillərdən-nəsillərə verilən, tarix boyu milyonlarla adam üçün ibrət dərslisi olan, hazırda akademik pedaqogikanın mühüm komponentlərindən birini təşkil edən, adamlarımız, o cümlədən uşaq və gənclərimizin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan həmin sərvəti - xalq pedaqogikasını dərinləndirən mənim səmədən nə elmi-pedaqoji fikrin inkişaf tarixi haqqında dəqiq təsəvvürə yiyələnmək mümkündür, nə də kamil adam, yaxşı müəllim və tərbiyəçi olmaq olar.

Akademik pedaqogikanın bundan sonrakı inkişafı da xeyli dərəcədə onun məhz xalq pedaqogikasındakı ən yaxşı təcrübə və ideyalardan yaradıcılıqla bəhrələnmə miqyasından asılı olacaqdır. Xalq pedaqogikasının, obrazlı deyildiyi kimi, məsum körpəlik, yeniyetməlik və püxtə gənclik dövrü olub, ancaq onun əprimiş, qocalıq dövrü olmamış və heç zaman da olmayacaqdır, illər, əsrlər ötdükcə, bəşəriyyət müdriklik zirvəsinə doğru irəlilədikcə, bu pedaqogika daha da müdrikləşəcək, yeni təcrübə və ideyalarla zənginləşib tərbiyəvi siqlətini artıracaq, akademik pedaqogika ilə bir səviyyədə duracaqdır” [4, s.5]. Tərbiyənin ümumi vasitə və metodları, əqli tərbiyə, fiziki tərbiyə, ideya-mənəvi tərbiyə, əmək tərbiyəsi, əxlaq tərbiyəsi və estetik tərbiyə baxımından aparılan təhlillərdə “Kitabi-Dədə qorqud” [5], “Kor-oğlu” [6] dastanlarına olan müraciət bir mənbə olaraq dastan yaradıcılığının imkansızlığını aydınlaşdırır.

Məmmədli Hənnan oğlu Ağayev “Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil” (2011) adlı dərs vəsaitində “Tərbiyənin meydana gəlməsi, qədim dövr Azərbaycan və Şərq dastanlarında tərbiyə və təhsil problemləri” [1, s.19-48] məsələsini yarımfəsil səviyyəsində təhlil edir. Müəllif təhlillərində çox doğru olaraq vurğulayır ki, “Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımız – “Dədə Qorqud”, “Bilqamis”, “Alp ər Tunqa”, “Oğuz”, “Ərqənəkun”, “Köç”, “Manas” kimi dastanlar, Oğuznamələr, Ustadnamələr türk dünyası və xalqımızın qədim tarixindən, onun ictimai mədəni həyatından, zəkəsindən, istək və arzularından, tərbiyə və təhsil səviyyəsindən xəbər verir” [1, s.30]. Dada çox “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları üzərində aparılan təhlillər tərbiyə və təhsil probleminin ümumi məzmun xətlərini aydınlaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ə.Y.Seyidov “Pedaqogika tarixi” (1968). Ə.Y.Seyidov “Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən” (1987), H.M.Əhmədov “Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi” (2001), Ə.Ş. Həşimov “Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri” (1970), Ə.Ş.Həşimov, F.B.Sadıqov “Azərbaycan xalq pedaqogikası” (1993), A.M.Həsənov, Ə.A.Ağayev “Pedaqogika” (2007), A.M.Həsənov “Məktəbəqədər pedaqogika” (2000), N.M.Kazımov, Ə.Ş.Həşimov “Pedaqogika” (1996), N.M.Kazımov “Məktəb pedaqogikası” (2002), R.L.Hüseynzadə “Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir” (2005), R.L.Hüseynzadə “Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə-təhsil və pedaqoji fikir” (2007), L.N.Qasıмова, R.M.Mahmudova “Pedaqogika” (2003), F.A.Rüstəmov “Pedaqogika tarixi” (2006), Y.R.Talıbov, F.B.Sadıqov, S.M.Quliyev “Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi”, (2000) və s. dərslik, dərs vəsaiti, monoqrafik kitablarda qəhrəmanlıq dastanlarında tərbiyə və onun ümumi sistemi bir tərəf olaraq təhlil faktına çevrilir. Ə.S.Bədəlova “Azərbaycan xalq pedaqogikası” kitabında xalq pedaqogikası kontekstində sivilisasiyanın ilkin faktik elementlərindən çıxış edərək tarixi prosesə, zəngin xalq yaradıcılığı nümunələrinə əsaslanmaqla təhlillər aparır və nəticə etibarilə vurğulayır ki, “xalq pedaqogikası insanların əsrlər boyunca topladığı təcrübə əsasında yaranmış və nəsilədən - nəslə əmanət edilərək dövrümüzədək gəlib çatmış cəmiyyətdaxili qanun – qaydalar, davranış normalarıdır və hər bir xalqın əxlaqi, etik, estetik baxışları həm də onun pedaqogikasıdır” [2, s.12]. Çağdaş pedaqoji fikrin özülünü təşkil edən zəngin xalq

yaradıcılığı, dastan, nağıl, əfsanə əsəti örnəkləri, həm də ayrı-ayrılıqda tarixi-mədəni prosesin ümumi aspektlərini, mədəni-estetik baxışlarını, tərbiyə üsul və modellərini müəyyənləşdirmək üçün əsaslı mənbədir. Aparılan təhlillər, mövcud “mənbələrin təhlili göstərir ki, xalqımız tərbiyəyə yüksək tələbkarlıqla yanaşmış və onun nəticələrini özünəməxsus tərzdə dəyərləndirmişdir. Sözlərlə rəğbətləndirmə, hədiyyələrlə mükafatlandırma gündəlik məişət qanununa çevrilmişdir. Lakin oğlanların tərbiyəsində ən ali məqam onlara əməllərinə görə ad verilməsi olmuşdur. Dünyanın nadir ədəbi-tarixi abidələrindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında həmin adət-ənənə qorunmuş, sorağı günümüzədək gəlib çatmışdır” [2, s.18]. Ə.Bədəlova xalq pedaqogikası kontekstində “Xalq müdrikliyinin nağıl və dastanlarda ifadəsi”ni ayrıca problem olaraq qoyur və “Nağıllarda xalq müdrikliyi”, “Dastanlarda tərbiyə məsələləri”ni təhlil faktına çevirir. Məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları təmsalında ümumiləşdirici fikirlər yürüdür, faktlar isə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına bağlanmaqla yekunlaşır.

Qəhrəmanlıq dastanlarında tərbiyə probleminin birbaşa mövzu olaraq monoqrafik şəkildə işlənməsi Pərişan Məhərrəm qızı Həsənova tərəfindən aparılmışdır. O, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında mənəvi tərbiyə məsələləri” (Bakı: Mütərcim, 2015, 148 s.) kitabında problemə daha fundamental yanaşmış, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı etnopedaqoji abidə kimi” və «Kitabi-Dədə Qorqud»da mənəvi tərbiyə məsələlərinin inikası” adı ilə iki fəsildə təhlillər aparmışdır. Burada özünəqədərki tədqiqatlarda dastanda mənəvi tərbiyə ilə bağlı mülahizələr və pedaqoji ideyaların müasirlik çalarlarıbir tərəf kimi təhlilə gətirilmişdir. Dastan mətnindən çıxış etməklə vətənpərvərlik tərbiyəsi, yoldaşlıq, dostluq, sədaqət, yaxşılıq, xeyirxahlıq, düzlük və doğruluq tərbiyəsi məsələləri ətrafında yürüdülmən mülahizələr problemin genetik sistemini, polifonik xarakterini açmaq üçün ciddi maraq doğurur. «Kitabi-Dədə Qorqud»da böyüyə, ata-anaya, qardaşa, müdrik şəxslərə hörmət tərbiyəsi məsələsi ətrafında aparılan təhlillər geniş müstəvidə problemin araşdırılmasını zəruri edir.

İslam Həşimov “Kitabi-Dədə Qorqud” irsinin pedaqoji tədqiqini dissertasiya səviyyəsində işləmişdir. Onun “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı pedaqoji irsdən məktəblilərin təlimi və tərbiyəsi işində istifadə etməyin səmərəli imkan və yollar” (1986), “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı tərbiyəvi irsdən tarix boyu və müasir məktəb təcrübəsində istifadə” (1998) adlı araşdırmaları dastan kontekstində mövcud faktlar əsasında mahiyyəti ortaya qoyur. X.Ə. Əlimirzəyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında şəxsiyyət və cəmiyyət problemi” (2000), Ə.S.Bayramov «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası” (2000), N.Ə.Xəlilov “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tərbiyəvi fikirlər” (1999), A.N.Abbasov “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarında ailə tərbiyəsi məsələləri” (1999), O.O.Ağayev “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxsiyyət probleminə dair” (2000) və s. təhlil araşdırmaları qəhrəmanlıq dastanında tərbiyə məsələlərinin fundamental xarakterini aydınlaşdırmaqla daha təfərrüatlı yanaşmaları zəruri edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında mənəvi tərbiyə məsələlərini təhlil edən P.Həsənova son olaraq vurğulayır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalq pedaqogikasının ən dəyərli nü-

munələrindən olmaqla xalqın təlim, tərbiyə, insanın inkişafı, şəxsiyyət kimi formalaşması, kamilləşməsi və digər cəhətləri əks etdirən, pedaqoji ideyaları özündə birləşdirən pedaqoji əsərdir, mənbədir" [3, s.136]. Göründüyü kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" kontekstində gəlinən qənaət, pedaqoji əsər kimi aparılan qiymətləndirmə xalq yaradıcılığı və xalq pedaqogikası baxımından periferik tərəfdə olanlardan mahiyyətə qədər bir bütövlüyü özündə ehtiva etdiyini düşünməyə əsas verir. Qəhrəmanlıq dastanları ədəbiyyatçılar üçün sözlü ədəbiyyat, etnoqraflar üçün etnoqrafik mənbə, tarixçilər üçün tarixi əsər, musiqiçilər üçün musiqi toplusu, pedaqoqlar üçün doğurdan da "pedaqoji əsər, mənbədir". Bütün bunlar təmsalində gəlinən qənaət ondan ibarətdir ki, problemin ədəbi, elmi-pedaqoji ədəbiyyatda tədqiqi "Kitabi-Dədə Qorqud"dan üzə bəri olanların kifayət qədər ciddi mahiyyət kəsb etdiyini aydınlaşdırır və məsələyə tipoloji müstəvidə daha geniş kontekstdə yanaşmağı gərəkli edir.

İşin elmi yeniliyi: Xalq yaradıcılığı, eləcə də qəhrəmanlıq dastanları milli-mənəvi dəyərlər toplusu kimi mühüm təsəvvür formalaşdırır. "Koroğlu", "Qaçaq Kərəm", "Qaçaq Nəbi", "Qara Tanrıverdi" və s. dastanlar bu baxımdan möhtəşəm mənbə olaraq sistemli yanaşmaları gərəkli edir. Şəxsiyyət və cəmiyyət, ailə münasibətləri, övlad tərbiyəsi baxımından mükəmməl mənbə rolunu oynayır.

İşin tədqiq əhəmiyyəti: Qəhrəmanlıq dastanlarının milli-mənəvi dəyərlər toplusu müstəvisində araşdırılması tarixi-mədəni prosesi, etnik çevrənin əxlaq, estetik tərbiyə, şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətləri anlamında təsəvvürlərini aydınlaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev M.H. Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil. Bakı: 2011, 178 s.
2. Bədəlova Ə.S. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Müəllim, 2009. 188 s.
3. Həsənova P. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında mənbəvi tərbiyə məsələləri". Bakı: Mütərcim, 2015, 148 s.
4. Həşimov Ə.Ş., Sadiqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, Ünsiyyət, 2000, 272s.
5. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı: Yazıçı, 1978, 184 s.
6. Koroğlu (tərtib edəni M.H.Təhməsis). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1949, 482 s.
7. Rüstəmzadə R. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. Bakı: Gənclik, 1984, 172 s.
8. Rüstəmzadə R. Azərbaycan tarixi qəhrəmanlıq dastanları. Gəncə: Gəncə NP, 1998, 292s.
9. Talıbov Y., Ağayev Ə., İsayev İ., Eminov A.. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1993, 292 s.
10. Yeddi dastan. (toplayıb tərtib edəni R.Rüstəmzadə). Bakı: Azər məşr, 1989, 168 s.

Summary

Heroic Epics as a Source of Energy of Pedagogical Thought

Heroic epics are a combination of morality and spirituality in all respects and form a serious image as a source of energy for pedagogical thought. Magnificent monuments such as "Kitabi-Dada Gorgud", "Koroglu", "QachaqKerem", "QachaqNabi", "Qara Tanrıverdi" are widely used to preserve historical and cultural traditions, to clarify the peculiarities of national and spiritual identity. Because the epics as a whole are the energy

potential of the ethnos. It reflects what has happened from the beginning to the present day, but is also based on a mission to preserve values. Respect for elders, family relations, naming issues, methods and ways of raising values in children, social relations are built in the epics of all spectra.

The general picture of ethnic culture is reflected in the texts of the saga as an event generated by the nature of the genre. All this clarifies the essence of the heroic epic, the question of whether pedagogical thought is a source of energy.

Резюме

Героические эпосы как источник энергии педагогической мысли

Героические эпосы – это совокупность нравственности и духовности по всем параметрам, которые образуют серьезный образ как источник энергии для педагогической мысли. Такие великолепные памятники, как «Китаби-Деде Горгуд», «Керроглу», «Гачаг Керем», «Гачаг Наби», «Кара Танриверди» и другие, широко используются для сохранения историко-культурных традиций, для уточнения особенностей национальной и духовной принадлежности, так как эпосы в целом - это энергетический потенциал этноса. Эпос является не только отражением выражения того, что происходило с самого начала до наших дней, но также основан на миссии сохранения важных нравственных ценностей. Уважение к взрослым, семейные отношения, вопросы привязанности, методы и способы воспитания ценностей у детей, социальные отношения и т. д. выстроились по эпосам как узоры со всеми разнообразными спектрами. Общая картина этнической культуры отражена в текстах саги как важное событие, порожденное природой жанра. Все это указывает на то, что суть героических эпосов является источником энергии для педагогической мысли в нравственно-воспитательной работе с подрастающим поколением.

Rəyçi: psix.e. d., İ.Sultanova